

NUTQDA LEKSEMALARNING BIRIKUV XUSUSIYATLARI

Shohida Karimboyeva

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI turkiy tillar fakulteti o'zbek tili kafedrasi o'qituvchisi

Mo'minjonova Mo'nixon

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI turkiy tillar fakulteti o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi 2 - kurs talabasi

To'raboyeva Farangiz

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI turkiy tillar fakulteti o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi 2 - kurs talabasi

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada nutq birliklari va ularning til birliklariga bo'lgan munosabati kabi masalalar o'rganilgan. Xususan, nutq birliklaridan bo'lgan tovush, so'z birikmasi, so'z va gaplarning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi, tilning alohida ijtimoiy faoliyat turi sifatidagi muayyan yashash shakli. Nutq deganda uning og'zaki (ovozli) va yozma ravishda namoyon bo'lishidagi jarayonlar, ya'ni so'zlash jarayoni va uning natijasi (xotirada saqlangan yoki yozuvda qayd etilgan nutqiy fikrlar, asarlar) tushuniladi.*

***Kalit so'zlar:** tovush, leksema, fonema, morfema, nutq munosabatlari, gap, predikativlik va intonatsiya, til birligi, modallik.*

Lingvistik nazariyada nutq tushunchasi muayyan til jamoasida qabul qilingan ifoda vositalari tizimi hisoblangan mavhum til tushunchasiga hamda ijtimoiy borliq (hayot)ning eng karakterli ko'rinishlaridan bo'lgan aniq, bir qadar umumiyroq til tushunchasiga qarama-qarshi qo'yiladi. Boshqa odamlar xulq-atvori va faoliyatiga ta'sir ko'rsatish maqsadida ularga axborot, xabar yetkazishga xizmat qiladigan asl nutq (tashqi nutq), ya'ni gapirish, til belgilarining eshitish a'zolari tomonidan idrok qilinadigan (ovoz yozib oluvchi uskunalar yordamida qayd etiladigan va qayta takrorlanadigan) artikulyasiyasi tarzida yoki ushbu belgilarning yozuvda shartli aks etishi tarzida yuzaga chiqadi. Nutq birligi bo'lgan tovushlar xususiylik sifatida tilning ashyosi, moddiy material bo'lib, fizik, akustik, fiziologik hamda lingvistik (lisoniy) kabi qator belgilarga egaligi bilan o'ziga xosdir. Anig'i, tovushning talaffuzi, ta'sir qilishi, sezgi uyg'otishi, balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, aniqligi kabi qator xususiyatlari borki, bular fonetikaning fizik - akustik, anatomik - fiziologik,

pertseptiv va lingvistik - funktsional aspektlari deb qaraladi. Asl nutq ("tashqi nutq") bilan bir qatorda ichki nutq ham bor. U soʻzlovchi ongida bilishga yordam beradigan turli xil masalalarni muhokama qilish va hal etishga qaratiladi. Ichki nutq tashqi nutq asosida, tovush yoki yozuv qoʻllanmagan holda, faqat ovozli nutqdagi soʻzlar haqidagi aniq tasavvurlar bilan kechadigan aksiy jarayonlar tarzida amalga oshadi. Yozma nutq ogʻzaki nutqdan bir qadar shakllanganligi, soʻzlarning oʻta sinchkovlik bilan tanlab olinishi, grammatik jihatdan aniq, lekin murakkab shakllanganligi, ogʻzaki nutq uchun xos boʻlgan ohang, mimika va qoʻl harakatlarining bevosita qoʻllana olmasligi bilan farqlanadi. Nutqning monologik. Har bir kishining nutq individual, oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻladi; vaholonki, asosiy til unsurlari — lugʻat tarkibi va grammatik qurilishi yakka shaxslargagina tegishli boʻlmay, umumnikidir, yaʼni muayyan til jamoasiga umuman taalluqli boʻladi. Nutq kishi tafakkuri, uning ongi bilan chambarchas bogʻliqdir. Nutqda kishining oʻy-fikrlari shakllanadi va mavjud boʻladi. Nutq tufayli va nutq asosida borliqni umumlashgan holda mavhumiy aks ettirish, individuallik doirasidan chiqib, jamoatchilik mahsuliga aylanadigan mantiqiy tushunchaviy fikrlash mumkin boʻladi. Nutq madaniyati, uning asosiy mezonlari Nutq madaniyati ogʻzaki va yozma adabiy til normalariga (talaffuz qilish qoidalari, stress, foydalanish, grammatika, uslub), shuningdek, nutqning maqsad va mazmuniga muvofiq turli xil aloqa sharoitlarida tilning ekspressiv vositalaridan foydalanish qobiliyatidir. Nutq madaniyati mezonlari: aniqlik toʻgʻri va mantiqiy aloqa muvaffaqiyatning ifodasi aniqlik, boʻylikning mavjudligi bogʻliqlik tozalik estetikasi, uy vazifasi. Bayonotlardan birini yozing: uchta maʼruzachilar toifasi mavjud: baʼzilarini tinglash mumkin, boshqalarini tinglash mumkin emas, boshqalarini tinglash mumkin emas. Demak, nutq aniq va ravon boʻlishi, grammatik jihatdan toʻgʻri tuzilgan boʻlishi, adabiy talaffuz qoidalari boʻysunishi, boshlanishidan oxirigacha izchil bayon qilinishi lozim. Shunday nutq madaniy nutq talablariga javob beradi.

Xulosa:

Oʻquvchilar, imkoni boricha, mustaqil ravishda qonuniyat munosabatlarini ochishlari, kuchlari yetadigan darajada umumlashtirishlar qilishlari, shuningdek, ogʻzaki va yozma xulosalar qilishga oʻrganishlari kerak. Oʻqitish samaradorligining zaruriy va muhim sharti oʻquvchilarning oʻrganilayotgan materialni oʻzlashtirishlari ustidan nazoratdir. Gap predikativlik ifodasiga ega boʻlib, bu uning grammatik belgisi sifatida zamon, shaxs, modallik, mayl kabi grammatik sistemalarni-kategoriyalarni oʻz ichiga oladi. Ayni vaqtda gapning predikativlikka ega boʻlishining oʻzi bu

birlikning o'ziga xos fonetik shakllanishini ham taqozo qiladi: predikativlik mavjud bo'lgan joyda, albatta, intonasion shakllanish ham bo'ladi. U gapning boshlanish va tugash chegaralarini ko'rsatadi, jumladan, delimitativ (chegaralash, ajratish) funksiyani bajaradi. Kishilarning o'zaro aloqa qilishlari gap orqali amalga oshirilgani uchun intonatsiya ham predikativlik kabi kommunikativ vazifani bajaruvchi vosita bo'lib, u gapning uchinchi muhim belgisidir. Shunday qilib, gap obyektiv borliqni kishining unga munosabati orqali ifodalaydigan leksik-grammatik va intonasion butunlikdan iborat bo'lgan alohida nutqiy formadir, nutq faoliyatidir. Gap nutq birligi-sintaktik birlik sifatida ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko'ra muayyan turlarga ajraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутмаданияти Т., "Фан", 1983 й.
2. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Darslik. N.T.Omonov, N.X.Xojaev, S.A.Madiyarova, Ye.I.Eshchonov. T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2009.
3. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogic mahorat. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2006.
4. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.